

2. Ekspansja terytorialna zakonu krzyżackiego

Przypomnij sobie:

1. Jaki charakter miały krucjaty do Ziemi Świętej?
2. Jak brzmi pełna nazwa zakonu krzyżackiego i w jakich okolicznościach został on utworzony?
3. Kto i kiedy sprowadził Krzyżaków do Polski?

Obraz *Przybycie Krzyżaków na ziemię chełmińską* (1713 r.) ilustruje tekst XIV-wiecznej *Kroniki ziemi pruskiej* Piotra z Dusburga. Obraz przedstawia pierwszą twierdzę Krzyżaków – Toruń – założoną na dębie i jej obronę przed Prusami

ZAKONY RYCERSKIE NA ZIEMIACH PRUSKICH

Sprowadzenie przez księcia mazowieckiego Konrada zakonu krzyżackiego na ziemię chełmińską miało wesprzeć misję chrystianizacyjną biskupa Chrystiana. Dla rycerstwa niemieckiego wyprawy krzyżowe przeciwko plemionom pruskim były o wiele bezpieczniejsze niż długie i uciążliwe wyprawy zbrojne do

Ziemi Świętej. Sprowadzenie Krzyżaków – w zamyśle księcia Konrada – miało być o wiele bardziej pożyteczne oraz efektywne niż poprzednie działania. Prawie w tym samym czasie, czyli w 1228 r., przybyli do Dobrzynia rycerze, których nazwano później Zakonem Dobrzyńców. W 1235 r. połączyli się z Krzyżakami w jeden zakon. Natomiast w latach 1228–1230 książę Świętopelk osadził na Pomorzu Gdańskim filię cysterskiego zakonu rycerskiego **kalatrawensów** z Hiszpanii. Zabezpieczenie granicy z Prusami zakonami rycerskimi niesło ze sobą nowe działania. Nie organizowano już misji, lecz regularne wyprawy zbrojne, których celem był podbój terytorium pruskiego, a następnie jego chrystianizacja. Sprzyjał temu właściwy rozwój posiadłości krzyżackich od 1230 r., kiedy to biskup Chrystian odstąpił Zakonowi wszystkie swoje ziemie otrzymane od księcia Konrada w 1222 r. oraz od biskupa płockiego Güntera. Później umowa ta została uszczegółowiona w ten sposób, że Krzyżacy po zdobyciu terytorium Prusów mieli zatrzymywać dla siebie $\frac{1}{3}$ ich posiadłości. Potwierdzono w niej także nadrzędną rolę Chrystiana jako biskupa pruskiego. Stan ten zmienił się w następnych latach na korzyść Krzyżaków. Ich działania popierał zarówno papież, jak i cesarz niemiecki. Pozycję Zakonu w Prusach umocniło połączenie się w 1237 r. z **Zakonom Kawalerów Mieczowych**, osadzonym w Inflantach w 1202 r.

POJĘCIA:

Kalatrawensi – właściwie Zakon Calatrava, najstarszy zakon rycerski na Półwyspie Iberyjskim, założony w 1158 r. i wzorujący się na wcześniejszych zakonach templariuszy i joannitów. Założycielem był Rajmund Sierra z Fitero, który wstawił się obroną miasta Calatrava przed muzułmanami. Stąd pochodzi nazwa zakonu. Osiem lat później został on oficjalnie uznany przez papieża i przyjął regułę cysterską. Wielekrotnie zmieniał swoje oblicze i cele działania, ażeby w końcu w 1489 r. zeświezczyć się na skutek przejęcia godności wielkiego mistrza zakonu przez monarchów hiszpańskich.

Zakon Kawalerów Mieczowych – zakon rycerski założony w 1202 r. przez rycerzy niemieckich na terytorium ówczesnych Inflant. Sytuacja polityczna panująca w Inflantach zmusiła go do podjęcia w latach 30. XIII w. rokowań z zakonem krzyżackim w celu połączenia się. Nastąpiło ono w 1237 r. w wyniku interwencji papieskiej i porażek, jakich zakon doznawał w walce z tubylcami. Obszar Inflant został oficjalnie włączony do powstającego państwa krzyżackiego w Prusach pod koniec XIII w. Istniał do 1561 r., kiedy to ostatni wielki mistrz Gotard Kettler sekularyzował go, a tereny przekazał częściowo Polsce.

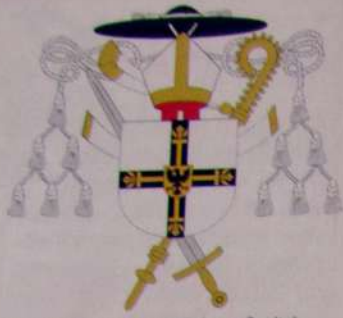

Mapa Inflant z 1573 r. Od XII w. były one terenem ekspansji Niemców i Duńczyków, a od XIII w. zostały podbite przez zakon kawalerów mieczowych. Powyżej herb Zakonu Kawalerów Mieczowych

1230 Początek rozwoju państwa krzyżackiego w Prusach

1283 Koniec podboju Prus przez zakon krzyżacki

Herb wielkiego mistrza Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie z XII w.

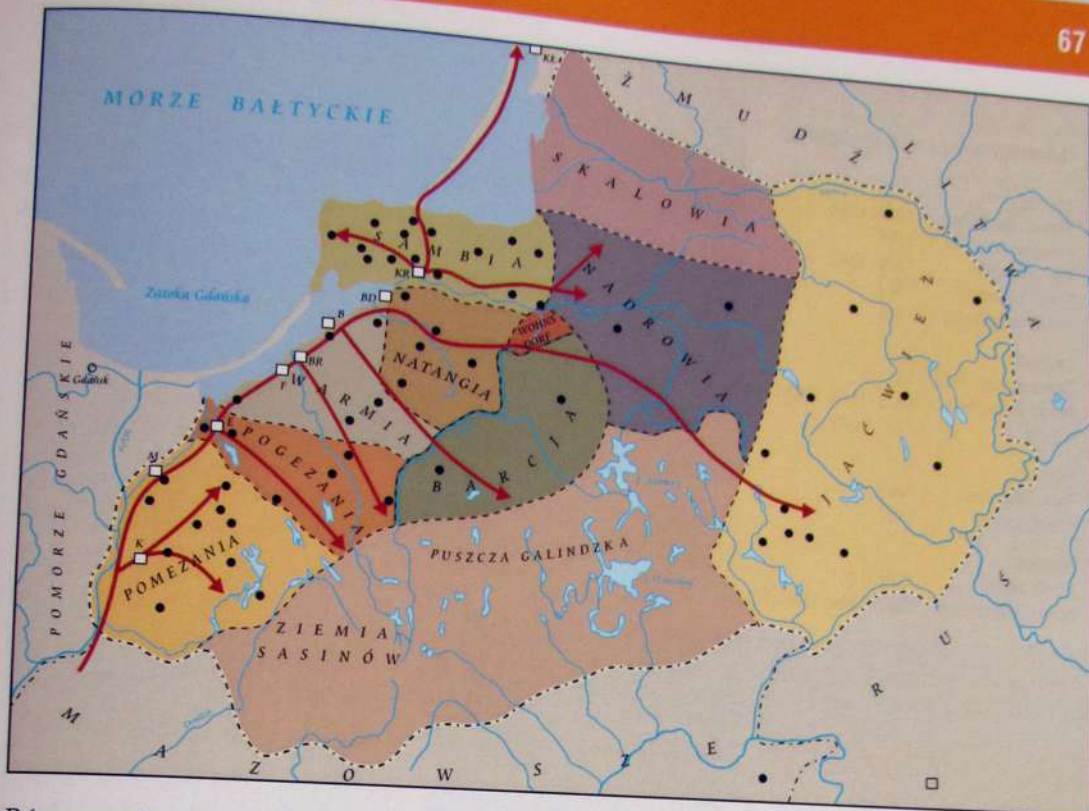
Krzyżacy już od pierwszych lat funkcjonowania na ziemi chełmińskiej umacniali swoją pozycję, aby od 1234 r. rozpocząć zorganizowaną akcję zbrojną przeciwko Prusom. W tym roku zajęli zachodniopruską Pomezanię wraz z Kwidzynie. W późniejszym czasie zdobyli Prusy Zachodnie od Dzierzgonia po Elbląg, gdzie zaczęli wznosić pierwsze umocnienia, m.in. Radzyń. W 1239 r., dzięki wyprawie niemieckiego księcia Ottona z Brunszwiku, podbili Warmów i pobliskie plemiona. Po długich bojach, toczonych w latach 1242–1249, doszło do podpisania w 1249 r. **umowy krzyżacko-pruskiej w Dzierzgoniu**, która jest niekiedy nazywana pokojem dzierzgońskim. Gwarantowała ona Prusom wolność we wszystkich sprawach dotyczących ustroju wewnętrznego i sądownictwa, pod warunkiem, że będą wyznawcami religii chrześcijańskiej i podporządkują się zwierzchniej władzy krzyżackiej. Ponadto Prusowie musieli kierować się tzw. prawem polskim oraz odbudować pewną liczbę kościołów zniszczonych przez nich podczas wojny z Zakonem.

Pokój dzierzgoński został szybko zerwany. Jeszcze w tym samym roku Krzyżacy rozpoczęli dalsze podboje ziem pruskich. W latach 1250–1251 przybył do Prus duży oddział wojsk krzyżowych, który rozpoczął podbój Natangii i Barcji, przerwany w 1253 r. W latach 1254–1259 zakonnicy krzyżacy próbowali opanować Sambię i skrajnie położoną Jaćwięź.

Podbój ziem pruskich przez Krzyżaków utrwalił się w polskiej ikonografii jako obraz brutalności i zniszczeń. Kreowanie pojęcia „okrutnego krzyżaka” służyło budowaniu patriotyzmu i pokrzepieniu serc rodaków. Ilustracja zamieszczona w albumie *Grunwald*, wydanym z okazji 900-lecia bitwy, była opatrzona następującym komentarzem: *Nieszczęśliwe ludy Prus, Litwy i Polski musiały często srodze cierpieć z powodu Krzyżaków. Najeżdżali one nieszczęsne ziemie, palili wsie, rabowali dobytek, a ubiwszy mężów i wyciąszy w pieri całą ludność męzką, pędzili dzieci i kobiety w srogą niewolę, aby załudniać niemi swe wsie i włości”*

1009 Misja Brunona do Prus

Równocześnie prowadzili podbój Żmudzi. Klęska krzyżacka w 1260 r. nad rzeką Durbą zahamowała ich ekspansję w tym kierunku na wiele lat i stała się pośrednio przyczyną powstania Prusów (1260 r.).

Kierunki podboju Prus przez wojska krzyżackie w XIII w.:

• ośrodki włości; □ miejsca, w których powstały późniejsze miasta:

K – Kwidzyn; M – Malbork;

E – Elbląg; F – Frombork;

BR – Braniewo; B – Bałga;

BD – Branderburg (Pokarmin);

KR – Królewiec; KL – Kłajpeda;

Oprac. wg. K. Górski, *Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław 1977

Chryścianizacja Prusów przez wojska zakonu krzyżackiego była częstym motywem malarskim. Na zdjęciu obraz W. Kossaka *Apostolstwo krzyżackie*

1242 I powstanie pruskie

1249 Umowa prusko-krzyżacka w Dzierzgoniu

1260–1272 II powstanie pruskie

1283 Koniec podboju Prus przez Zakon

1295 III powstanie pruskie

1300 1400

Początkowo Prusowie odnosili zwycięstwa, szczególnie na terenie południowych Prus, w rejonie dzisiejszego Reszła, oraz na zachodzie, w rejonie Braniewa. Jednak lepsza organizacja wojskowa Krzyżaków, militarne wsparcie krzyżowców oraz dobra obrona umocnień na zdobytych terenach doprowadziły do klęski pospolitego ruszenia pruskiego (1274 r.). Po złamaniu oporu Prusów i ostatecznym stłumieniu powstania Krzyżacy zakończyli podbój ziem pruskich, opanowując resztkę Jaćwieży oraz Galindii w 1283 r.

Rycerz zakonu krzyżackiego – rekonstrukcja ubioru, wizerunek współczesny z pól Grunwaldu

W ten sposób Prusowie stracili swoją suwerenność. Zakon krzyżacki przystąpił wówczas do prób opanowania Litwy, a od zachodu Pomorza Gdańskiego.

ZAJĘCIE GDAŃSKA

Zakończenie podboju Prus, rozpoczęcie budowy swego władztwa w Inflantach, budowa zamków w ziemi chełmińskiej oraz próby podboju Pomorza stały się początkiem organizacji terytorialnej państwa krzyżackiego w tej części Europy. Do skupienia wszystkich ziem Krzyżakom brakowało jeszcze Pomorza Gdańskiego, będącego w rękach książąt polskich. Krzyżacy zajęli je w 1308 r. po odebraniu go Brandenburgii, która najechała tę ziemię oraz zdobyła ją przekupstwem (tzw. zdrada Święców, rodu wielmożów z Pomorza Gdańskiego). Cała sprawa do dzisiaj budzi kontrowersje i spory wśród historyków. Wiadomo, że w połowie 1308 r. margrabiowie brandenburscy Waldemar i Otton najechali na Pomorze oraz Gdańsk. W najeździe tym najprawdopodobniej uczestniczyli również Święcowie. obrońcy Gdańska wezwali na pomoc księcia Władysława Łokietka, który, zajęty tłumieniem lokalnych buntów wielmożów małopolskich (wójta Alberta), odesłał ich prośbę do budzących zaufanie zakonników krzyżackich. Oddziały pod dowództwem Güntera von Schwarzburga, komtura

Günter von Schwarzburg – komtur ziemi chełmińskiej w latach 1299–1309

Fragment obrazu *Rzeź Gdańska*
(mal. P. Budziszewski, 1988 r.)

ziemi chełmińskiej, przybyły na odsiecz miastu i po ponad miesiącu walki z Brandenburczykami zdobyły Gdańsk. Od tej pory Krzyżacy zaczęli działać wyłącznie na swoją korzyść i rozpoczęli regularny podbój Pomorza Gdańskiego. W 1309 r. Władysław Łokietek spotkał się z dostojnikami krzyżackimi w celu odzyskania utraconych ziem w drodze negocjacji. Te zabiegi nie przyniosły jednak żadnych rezultatów i Pomorze Gdańskie zostało w rękach Zakonu. Natomiast pod koniec tego samego roku Krzyżacy porozumieli się ze swoim dotychczasowym przeciwnikiem, Brandenburgią, i faktycznie dokonali podziału Pomorza Gdańskiego na dwie części: wschodnią

Fragment fryzu z około 1300 r. z głowicy kolumny na zamku w Malborku, przedstawiający walkę Prusów z Krzyżakami

(krzyżacką) i zachodnią (brandenburską). W ten sposób państwo polskie na długie dziesięciolecia straciło panowanie nad bardzo istotną ziemią i miastem łączącymi kraj z Bałtykiem.

WOJNY Z POLSKĄ I LITWĄ

Od czasu, kiedy zakonnicy krzyżacy przybyli na ziemię chełmińską, a także później, gdy rozwinęli swoją działalność na obszar pobliskich Prus i Pomorza Gdańskiego, cały czas dążyli do rozszerzenia stanu posiadania. W tym celu prowadzili wojny zaczepne i obronne, które pozwalały im realizować zamierzenia polityki zagranicznej. Kolejne wojny prowadzone przez Zakon z Królestwem Polskim oraz Litwą obrazuje poniższa tabela.

Walki wojowniczych plemion pruskich stały się motywem rycin i płaskorzeźb umieszczanych na ścianach kościołów i zamków. Zdjęcie przedstawia walki Krzyżaków z Litwinami – sceny bitewne na głowicy kolumny zamku w Radzynie (XIII/XIV w.).

Wojny zakonu krzyżackiego z Królestwem Polskim i Litwą od XIV do XVI w.

Wojna (nazwa)	Lata	Główne bitwy	Zakończenie (pokój, rozejm)
Wojna o Pomorze Gdańskie	1327–1332	Radziejów–Płowce w 1331 r.	Rozejm w Brześciu Kujawskim w 1332 r.
Wielka Wojna	1409–1411	Grunwald w 1410 r.	I pokój w Toruniu w 1411 r.
Wojna głodowa	1414	Brodnica w 1414 r.	Rozejm brodnicki w 1414 r.
Wyprawa odwrotowa Polski i Litwy do Prus	1419–1421	Brak bitew. Przedłużenie rozejmu i odwrót armii polskiej	Przedłużenie rozejmu z 1414 r.
Wojna golubska	1422	Rejon umocnień krzyżackich nad Drwęcą	Traktat melneński w 1422 r.
Wojna kujawska	1431–1435	Dąbki w 1431 r.	Pokój w Brześciu Kujawskim w 1435 r.
Wojna trzynastoletnia	1454–1466	Chojnice, Zalew Wiślany, Łasin, Malbork, Świecino, Gniew	II pokój w Toruniu w 1466 r.
Wojna o obsadę biskupstwa warmińskiego (zwana popią lub księżą)	1479	Brak bitew. Przemarsze wojsk polskich	Złożenie przysięgi wierności przez biskupa warmińskiego Tungena królowi polskiemu
Wojna pruska	1519–1521	Działania militarne m.in. w okolicach Królewca i na wodach Zalewu Wiślanego	Rozejm w Toruniu w 1521 r.

Źródło: M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308–1521*, Gdańsk 1993.

3. Wielka Wojna zakonu krzyżackiego z Królestwem Polskim. Bitwa pod Grunwaldem

Przypomnij sobie:

1. Jak układały się stosunki polsko-krzyżackie w latach 1226–1409?
2. Jaki był tytuł najstynniejszej polskiej powieści opisującej m.in. bitwę pod Grunwaldem, tytuł najstynniejszego obrazu malarskiego i najstynniejszego filmu fabularnego? Kto i kiedy stworzył te dzieła?

Jedną z największych bitew średniowiecza – bitwa pod Grunwaldem – była motywem twórczości wielkich malarzy polskich, m.in. J. Kossaka i J. Matejki, którego monumentalny obraz *Bitwa pod Grunwaldem* stał się powszechnym wyobrażeniem tego bitewnego wydarzenia

Wojna z Zakonem (zwana Wielką Wojną), prowadzona w latach 1409–1411, z bitwą grunwaldzką jako apogeum (15 lipca 1410 r.), nie była wynikiem krótkiego zatargu czy konfliktu granicznego pomiędzy Królestwem Polskim a państwem zakonu krzyżackiego w Prusach, lecz efektem długotrwałego stanu napięcia politycznego i militarnego pomiędzy tymi państwami. Sięgało ono XIV w., a na pewno okresu po 1385 r., kiedy to Polska i Litwa zawarły pierwszą unię w Krewie. Zakon krzyżacki poczuł się wtedy zagrożony i starał się zrekompensować sobie ewentualne straty na Wschodzie, m.in. poprzez aneksję części państwa litewskiego – Żmudzi. Agresja poczynań zakonnych

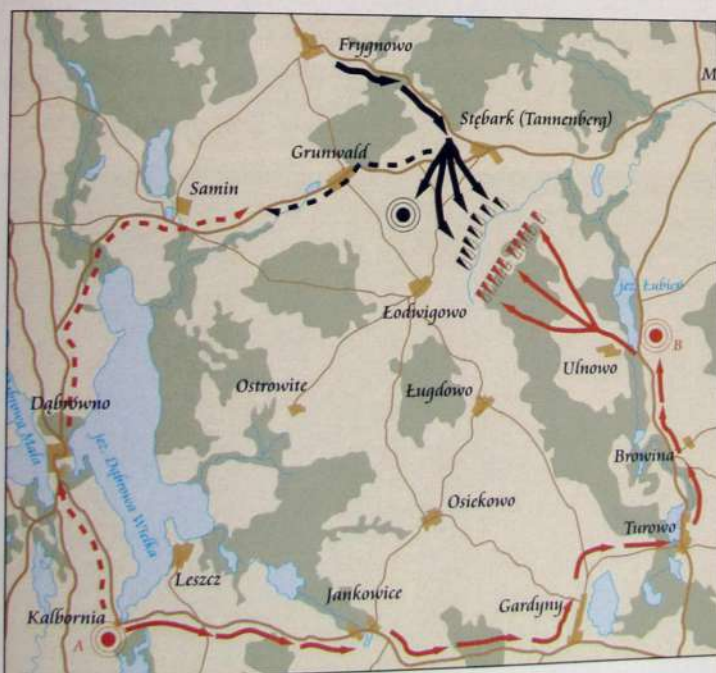
narastała szczególnie wyraźnie od początku XV w. Wzmogła się zwłaszcza po 1405–1407 r., kiedy to polityka Zakonu prowadziła bezpośrednio do konfrontacji z państwem polskim. Właśnie sprawa Żmudzi stała się bezpośrednią przyczyną wybuchu Wielkiej Wojny. Niezdecydowana polityka Litwy wobec Polski po zawarciu unii w Krewie spowodowała przyłączenie Żmudzi do państwa krzyżackiego w Prusach. Później jednak postawa Litwinów, przede wszystkim zaś Żmudzinów, doprowadziła do wybuchu powstania antykrzyżackiego na Żmudzi, które poparł król Władysław Jagiełło, realizując w ten sposób postanowienia unii krewskiej. Stało się to bezpośrednią przyczyną wypowiedzenia 6 sierpnia 1409 r. wojny Polsce przez zakon krzyżacki. Prawie niezwłocznie Krzyżacy rozpoczęli zaczepne działania wojenne przeciwko Królestwu Polskiemu poprzez ziemię dobrzyńską oraz pograniczną kujawską. Król polski nie pozostał dłużny wielkiemu mistrzowi zakonu krzyżackiego i postanowił przedsięwziąć kontruderzenie skierowane poprzez ziemię lubawską na stolicę państwa krzyżackiego w Prusach – Malbork. Koncentracja wojska nastąpiła

Herb wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego z pocz. XV w.

Chorągiew biskupstwa warmińskiego zdobyta przez wojska polskie w bitwie pod Grunwaldem

Ustawienie wojsk w bitwie pod Grunwaldem — wg opracowania Swena Edgala

Pejzaż z zabudowaniami w Stębarku — fragment obrazu Bitwa pod Grunwaldem J. Matejki

pod Czerwieńskiem, gdzie oddziały przeszły na drugą stronę Wisły po moście pontonowym i skierowały się pod Kurzętnik. Plany króla polskiego pokrzyżował manewr wojsk krzyżackich, które nagle wycofały się z rejonu Świecia nad Wisłą w rejon ziemi lubawskiej.

Do spotkania obu armii doszło 15 lipca 1410 r. w okolicach wsi **Grunwald**, **Łodwigowo** i **Stębark**. W tym dniu rozegrała się jedna z największych bitew średniowiecza. Wojska krzyżackie i sprzymierzone z nimi oddziały rycerstwa z Zachodu zostały pokonane przez armię polsko-litewską, dzięki zastosowaniu przez Władysława Jagiełłę doskonałej taktyki, polegającej na systematycznym i „powolnym” wykorzystywaniu w czasie bitwy coraz to nowych i świeżych oddziałów, podczas gdy jazda krzyżacka, zmęczona na polu bitwy, szybko traciła swoje siły. Zwycięstwo grunwaldzkie nie przesądziło jednak o końcowym zwycięstwie w wojnie. Wojska polskie i litewskie przemieściły się z pola bitwy pod Malbork, zdobywając po drodze liczne miasta i zamki (niektóre same przeszły na stronę króla polskiego). W obozie pod Malborkiem nie zawsze panowała zgoda pomiędzy dotychczasowymi sojusznikami. Książę Witold poprosił w końcu króla Władysława Jagiełłę o to, aby część jego wojsk mogła – ze względu na zły stan zdrowia – wrócić na Litwę. Król przystał na to.

W 1960 r., w 550. rocznicę wielkiej bitwy, na polach grunwaldzkich odsłonięto Pomnik Zwycięstwa Grunwaldzkiego, składający się z 3 części: granitowego obelisku, jedenastu 30-metrowych masztów symbolizujących sztandary polskich i litewsko-ruskich chorągwi oraz amfiteatru z pomieszczeniami Muzeum Bitwy pod Grunwaldem, kinem i mapą plastyczną z kamieni, pokazującą ustawienie wojsk przed bitwą. Co roku na Polach Grunwaldzkich odbywa się inscenizacja bitwy w wykonaniu bractw rycerskich z Polski i zagranicy

Armia króla Jagielly i księcia Witolda nie mogła z powodu braku odpowiedniej techniki wojennej, przede wszystkim machin oblężniczych, zdobyć doskonale ufortyfikowanego stołecznego zamku krzyżackiego w Malborku i doprowadzić do ostatecznej klęski Krzyżaków. Fakt ten miał kolosalny wpływ na dalsze stosunki polsko-krzyżackie, w tym na powstanie kolejnych konfliktów i kontynuowanie wojny.

WARTO WIEDZIEĆ

- Jednym z najcenniejszych znalezisk na Polu Grunwaldzkim w 1984 r. była kula o średnicy 3,5 cm, wykonana z wypalanej gliny. Służyła jako pocisk wyrzucany za pomocą procy. Dlaczego nie z żelaza? Wtedy był to zbyt cenny i drogi surowiec, nie mówiąc już o skomplikowanym procesie jego wytopu i formowania. Kule gliniane mógł wytwarzać każdy i to masowo.
- Listy gratulacyjne dla króla Władysława Jagielly po bitwie przysłał reformator religijny z Czech Jan Hus oraz władcy Republiki Weneckiej i krajów skandynawskich. Te wyrazy sympatii dla naszego władcy należały do nielicznych. Większość możnych ówczesnej Europy okazywała sympatię Zakonowi.

LEKTURA DLA ZAINTERESOWANYCH

- G. Białuński, *Bitwa pod Grunwaldem w 1410 r. (w polskim ujęciu) i narodziny jej mitu*, „Masovia” 2001, t. 4.
- M. Biskup, *Grunwaldzka bitwa. Geneza, przebieg, znaczenie, tradycje*, Warszawa 1991.
- W. Filler, *Oto jest olbrzymów dzieło. Grunwald w polskiej literaturze i sztuce*, Toruń 2005.
- D. Gałązka, L. Marks, *Bitwa pod Grunwaldem w 1410 r. oczami geologa*, „Przegląd Geologiczny” 2007, t. 55, nr 1.
- *Grunwald. Przewodnik historyczny a w nim historia prawdziwa zmagania Królestwa Polskiego z Krzyżakami...*, red. J. Gancewski, Olsztyn 2010.
- *Grunwald w pamięci Polaków*, tekst J. Sikorski, fot. W. Kapusto, Olsztyn 1991.
- J.P. Hashold, *Dlaczego pod Grunwaldem śpiewano „Bogurodnicę”?*, czyli duchowa rywalizacja między Krzyżakami a Polakami, „Pamiętnik Literacki” 2005, z. 2.
- A. Klein, N. Sekunda, K.A. Czernielewski., *Banderia Apud Grunwald = Chorągwie polskie pod Grunwaldem*, Cz. 1, Łódź 2000.
- S.M. Kuczyński, *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411*, Warszawa 1987.
- H. Leśniowski, R. Odoj, *Tajemnice grunwaldzkiego pobojuwiska*, Olsztyn 2010.
- H. Łowmiański, *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, Warszawa 1989.
- A. Nadolski, *Grunwald. Problemy wybrane*, Olsztyn 1990.
- Z.H. Nowak, *Akt rozpoczynający „Wielką Wojnę”. List wypowiedni wielkiego mistrza Ulryka von Jungingena z 6 sierpnia 1409 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1976, nr 1.
- *Studia grunwaldzkie*, red. M. Biskup, t. 1–3, Olsztyn 1991–1994.
- *Tradycja grunwaldzka*, red. J. Maternicki, t. 1–4, Warszawa 1989–1990.

4. Wojna trzynastoletnia 1454–1466

Przypomnij sobie:

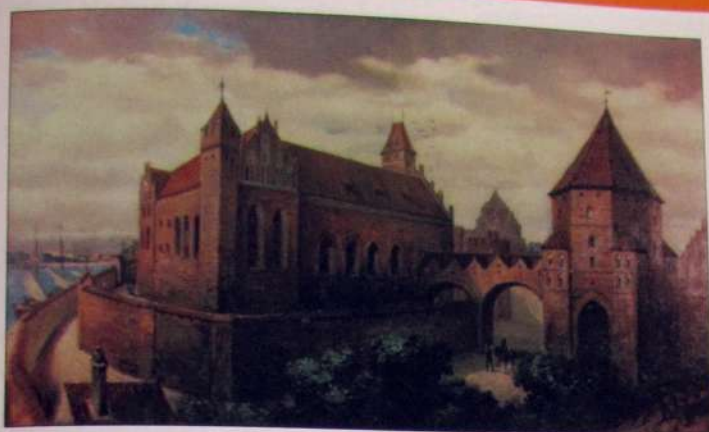
1. W jakiej sytuacji znalazł się zakon krzyżacki po klęsce grunwaldzkiej?
2. Jakie były postanowienia I pokoju toruńskiego?

Dzięki dużemu zainteresowaniu historią średniowiecza i uzbrojeniem powstaje wiele bractw rycerskich i odbywa się coraz więcej inscenizacji ważnych bitew. Na zdjęciu: rycerze krzyżaccy w ataku podczas inscenizacji bitwy o Malbork

Była to niewątpliwie najdłuższa i najbardziej zacięta z wojen między Polską a zakonem krzyżackim. Była to również wojna, która przyniosła od dawna oczekiwane przez królów polskich i społeczeństwo pozytywne dla Polski skutki.

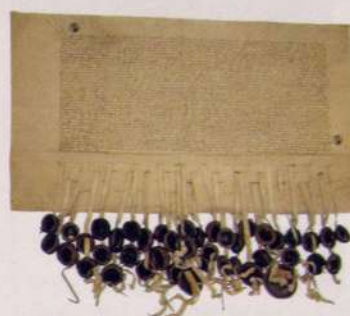
Wybuch konfliktu zapowiadało narastające niezadowolenie społeczeństwa wielkich miast pruskich i rycerstwa z ziemi chełmińskiej, skupionego w powstałym w 1437 r. Związku Jaszczurczym, przekształconym w 1440 r. w Związek Pruski.

W Toruniu powstał pierwszy zamek krzyżacki na ziemi chełmińskiej. Jego budowę zaczęto w połowie XIII w., a ukończono w połowie XIV w. Prawdopodobnie od początku był siedzibą komtura. 7 II 1454 r. zamek został wzięty szturmem przez mieszczan toruńskich, a następnie niemal całkowicie zburzony. Wydarzenia te zapoczątkowały wojnę trzynastoletnią (mal. W. Ziegler)

Było ono spowodowane przede wszystkim polityką fiskalną zakonu krzyżackiego i łamaniem przez niego prawa, które wcześniej sam zagwarantował, m.in. w licznie wydanych przywilejach lokacyjnych dla miast, wsi i dóbr rycerskich na terytorium swojego państwa w Prusach. Poddanie się stanów pruskich królowi polskiemu i późniejsza **inkorporacja Prus do Królestwa Polskiego – 6 marca 1454 r.** – doprowadziły do wybuchu wojny. Na czele poselstwa, które zostało wysłane z Prus do króla Kazimierza Jagiellończyka do Krakowa stanął **Jan Bażyński**, przedstawiciel rycerstwa pomorskiego i chełmińskiego oraz miast pruskich. Stany pruskie pragnęły również wywalczyć sobie dalsze przywileje, których nie posiadały pod zwierzchnością Zakonu, dlatego pertraktacje w Krakowie trwały prawie miesiąc. Po przybyciu króla polskiego do Prus stany pruskie złożyły hołd władcy polskiemu w Toruniu i Elblągu. Inkorporacja ziem pruskich do Królestwa Polskiego stała się rzeczywistością.

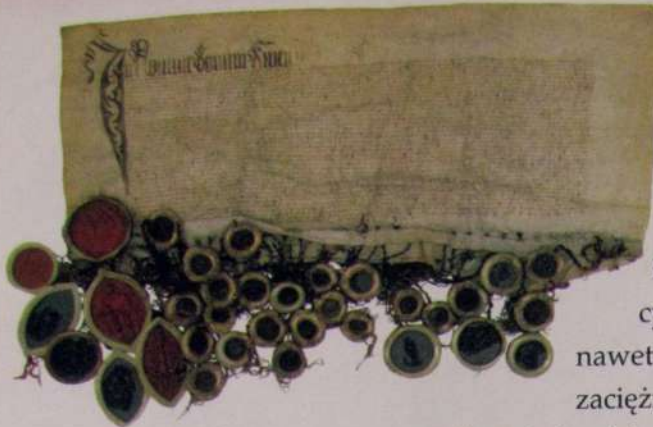
Działania militarne w tej wojnie możemy podzielić na dwa etapy: lata 1454–1461 oraz 1462–1466. Pierwszy etap był niekorzystny dla strony polskiej, poniosła w nim wiele klęsk, a pospolite ruszenie nie było w stanie sprostać siłom wojsk krzyżackich, w szczególności opłaconym przez Zakon wojskom zaciężnym. Drugi etap to przede wszystkim zmiana taktyki wojennej zastosowanej przez króla Kazimierza Jagiellończyka. Od tej pory zaczął on opierać się w walce również

Akt erekcyjny Związku Pruskiego, powstałego 14 III 1440 r. i zrzeszającego ziemie i miasta pruskie, które zobowiązywały się do wzajemnej pomocy w walkach z Krzyżakami

Bogaty inicjał średniowiecznego inkunabulu ilustrujący scenę oddania się poselstwa pruskiego w opiekę Kazimierzowi Jagiellończykowi

Przysięga Stanów Pruskich złożona
Kazimierzowi Jagiellończykowi
w Toruniu 14 IV 1454 r.

POJĘCIA:

Kaprowie – żeglarze walczący na własną rękę albo w imieniu króla lub miasta, którzy ich wynajęli.

Pierwsza pieczęć Elbląga z 1242 r. z wizerunkiem kogi oraz krzyżem zakonnym

Flotę kaperską utworzono w 1456 r. do walki z Krzyżakami. Jej najbardziej znany okręt to przedstawiona na obrazie obok karaka „Piotr z Gdańska”, we flocie od 1471 r. (mal. A. Bock, 1949 r.)

na wojskach zaciężnych, niejednokrotnie „podkupując” walczące po stronie przeciwnika oddziały, chociażby czeskie, dowodzone przez Bernarda Szumborskiego. Strona polska dysponowała wówczas większym potencjałem finansowym niż zadłużeni Krzyżacy, którzy nie byli w stanie wywiązać się nawet z obowiązku płacenia żołdu wojskom zaciężnym. Potęgą krzyżacka zaczęła wówczas podupadać, a jej możliwości prowadzenia skutecznych działań wojennych stawały się coraz bardziej wątpliwe.

W trakcie wojny doszło do wielu bitew, z których należy wymienić kilka najważniejszych. Pod Chojnicami w 1454 r. pospolite ruszenie szlacheckie poniosło sromotną klęskę, uciekając z pola bitwy. Do tego doszła w 1455 r. udana ofensywa Krzyżaków w Prusach Dolnych i ponowne zawładnięcie zbuntowanym wcześniej Królewcem. Dwa lata po rozpoczęciu wojny w działaniach militarnych wykorzystano flotę obu walczących stron. Te początkowo niepozorne działania militarne przyniosły później Królestwu Polskiemu duże korzyści zarówno strategiczne, jak i ekonomiczne. Kaprowie gdańscy zajmowali statki z Europy Za-

chodniej, które płynęły z towarami dla Krzyżaków. Z jednej strony udawano się ograniczyć pomoc, z drugiej zaś stworzyć przewagę militarną na Morzu Bałtyckim, co w konsekwencji okazało się bardzo istotne dla Polski. W 1457 r. stoleczny Malbork przeszedł w ręce Polaków, którzy odkupili go z rąk zaciężnych walczących po stronie krzyżackiej. Później zamek malborski przechodził jeszcze kilkakrotnie z rąk do rąk, chociażby w latach 1457–1459.

Drugi etap wojny obfitował już w zwycięstwa oręża polskiego. Jednym z najsprawniejszych dowódców wojsk zaciężnych walczących po stronie polskiej stał się **Piotr Dunin**. Momentem przełomowym była bitwa stoczona **pod Świecinem** 17 września 1462 r., pogrom wojsk krzyżackich oraz śmierć dowódcy floty krzyżackiej, Fritza Rawenecka. Ostatecznie w latach 1464–1465 Polska odzyskała większość miast portowych i leżących na Pomorzu. Zakon zaczął również tracić zamki w głębi lądu. To jeszcze bardziej podłamało jego dotychczasową potęgę militarną. W konsekwencji Polacy przejęli główne ośrodki militarne Krzyżaków na Pomorzu i na Warmii, co stało się główną przyczyną zakończenia wojny z wynikiem korzystnym dla Polski. Pertraktacje pokojowe rozpoczęły się 8 września 1466 r. w Toruniu, a zakończyły podpisaniem traktatu pokojowego (tzw. II pokój toruński) 19 października tego samego roku.

Portret Piotra Dunina, obraz nieznanego malarza z XVIII w.

Obraz *Traktat Toruński* (mal. M. Jaroczyński, 1870–1873) przedstawia scenę zawarcia II pokoju toruńskiego w 1466 r.

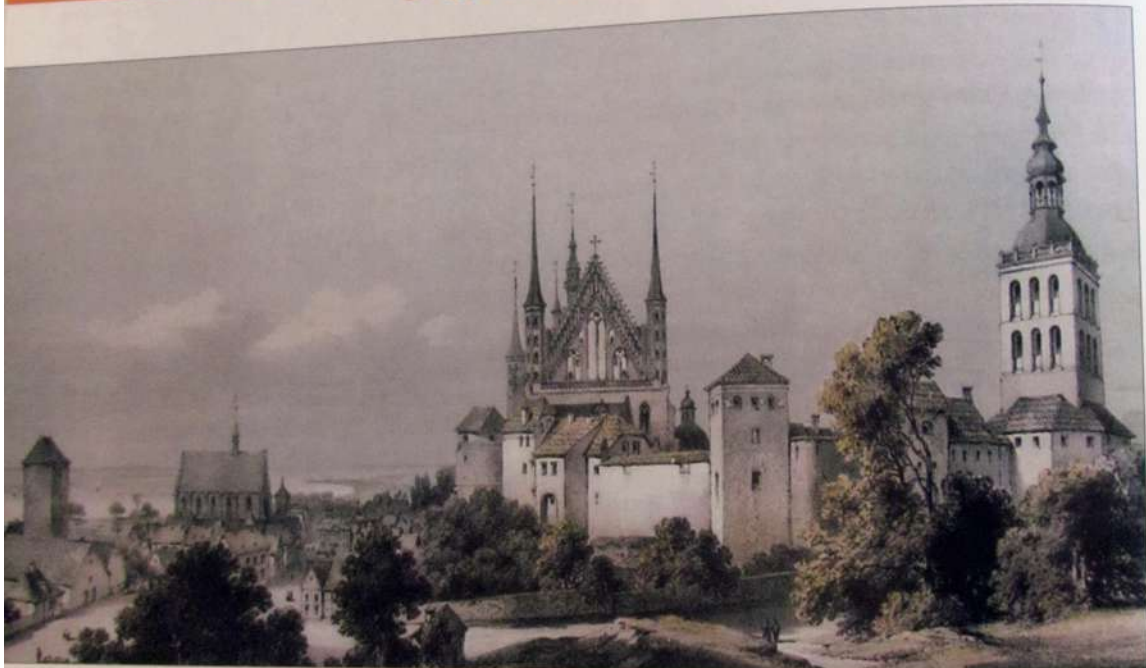

5. Sytuacja polityczna Warmii i Prus Krzyżackich w latach 1466–1525

Przypomnij sobie:

1. Co oznacza pojęcie inkorporacja?
2. Jaka była geneza i przebieg wojny trzynastoletniej (1454–1466)?
3. Jakie były postanowienia II pokoju toruńskiego?

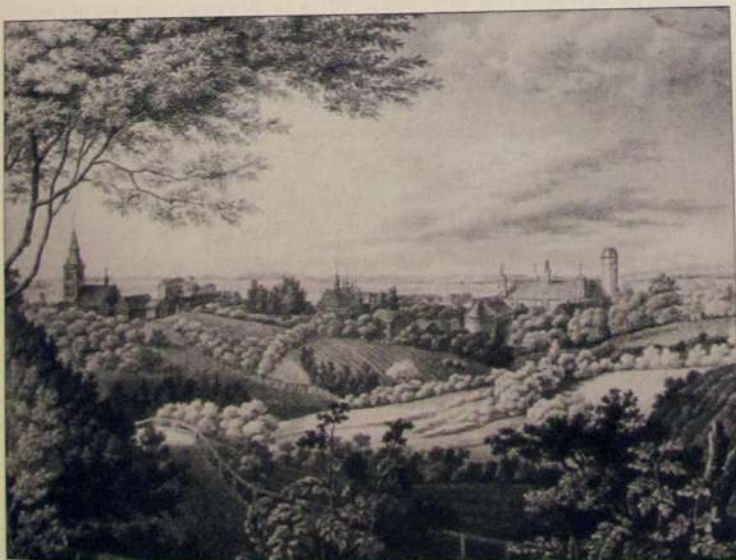
Frombork – siedziba kapituły warmińskiej
(litografia F. von Quasta)

WARMIA PO II POKOJU TORUŃSKIM

Traktat pokojowy z 1466 r. był wielkim sukcesem Polski. Podzielone dotychczasowe ziemie krzyżackie w dużej części zostały przyznane królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi. Oprócz Prus Królewskich (Pomorze Gdańskie, Prusy Zachodnie z Malborkiem i Elblągiem oraz ziemia chełmińska) także Warmia, jako dominium biskupów warmińskich, na przeszło 300 lat znalazła się pod panowaniem królów Polski. Warmia była bardzo małym państwem, rządzącym się własnymi prawami, posiadającym własne wojsko i sejmik.

Warmia od czasów krzyżackich potrafiła zachować dużą suwerenność. Atrybutem tej suwerenności był herb biskupi (z charakterystycznym barankiem) i herb kapitulny (ze złamanym krzyżem) oraz własne nieduże wojsko. Mimo szerokiej autonomii doszło do zatargu między królem a biskupem **Mikołajem Tungenem** na tle sposobu wyboru kolejnych biskupów. Kazimierz Jagiellończyk chciał sam wskazywać kandydata na to stanowisko, a ówczesny biskup nie zgadzał się z taką procedurą, mając poparcie Prus Zakonnych. Król nie pozwolił również na objęcie biskupstwa warmińskiego zaprzysięgłemu wówczas stronnikowi Krzyżaków, Enaszowi Sylwiuszowi Piccolominiemu, późniejszemu papieżowi Piusowi II.

Nieporozumienia te doprowadziły do konfliktu zbrojnego. Wojska polskie wkroczyły na Warmię i zaczęły okupować zamki i miasteczka, co przyczyniło się do kapitulacji biskupa. Po krótkim zawieszeniu broni konflikt odżył z całą mocą w 1477 r. Biskup wypowiedział posłuszeństwo królowi, ponieważ znalazł poparcie nie tylko wielkiego mistrza krzyżackiego, ale również wroga Jagiellonów, króla węgierskiego Macieja Korwina. Wojna, która przeszła do historii jako **wojna księcia (popia)**, toczyła się w latach 1478–1479 i zakończyła sukcesem polskiego władcy. Układ, do którego doszło na sejmie w Piotrkowie, potwierdził inkorporację Warmii do Korony i zwierzchnictwo nad nią króla polskiego.

W zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie znajduje się zwornik z wizerunkiem herbu biskupstwa warmińskiego, który pochodzi ze sklepienia w kościele św. Katarzyny w Braniewie

Herb kapituły warmińskiej z XIII w.

Pius II – papież w latach 1458–1464

Panorama Lidzbarka Warmińskiego, siedziby biskupów warmińskich

Warmia od czasów krzyżackich potrafiła zachować dużą suwerenność. Atrybutem tej suwerenności był herb biskupi (z charakterystycznym barankiem) i herb kapitulny (ze złamanym krzyżem) oraz własne nieduże wojsko. Mimo szerokiej autonomii doszło do zatargu między królem a biskupem **Mikołajem Tungenem** na tle sposobu wyboru kolejnych biskupów. Kazimierz Jagiellończyk chciał sam wskazywać kandydata na to stanowisko, a ówczesny biskup nie zgadzał się z taką procedurą, mając poparcie Prus Zakonnych. Król nie pozwolił również na objęcie biskupstwa warmińskiego zaprzysięgłemu wówczas stronnikowi Krzyżaków, Enaeszowi Sylwiuszowi Piccolominiemu, późniejszemu papieżowi Piusowi II.

Nieporozumienia te doprowadziły do konfliktu zbrojnego. Wojska polskie wkroczyły na Warmię i zaczęły okupować zamki i miasteczka, co przyczyniło się do kapitulacji biskupa. Po krótkim zawieszeniu broni konflikt odżył z całą mocą w 1477 r. Biskup wypowiedział posłuszeństwo królowi, ponieważ znalazł poparcie nie tylko wielkiego mistrza krzyżackiego, ale również wroga Jagiellonów, króla węgierskiego Macieja Korwina. Wojna, która przeszła do historii jako **wojna księża (popia)**, toczyła się w latach 1478–1479 i zakończyła sukcesem polskiego władcy. Układ, do którego doszło na sejmie w Piotrkowie, potwierdził inkorporację Warmii do Korony i zwierzchnictwo nad nią króla polskiego.

W zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie znajduje się zwornik z wizerunkiem herbu biskupstwa warmińskiego, który pochodzi ze sklepienia w kościele św. Katarzyny w Braniewie

Herb kapituły warmińskiej z XIII w.

Pius II – papież w latach 1458–1464

Panorama Lidzbarka Warmińskiego, siedziby biskupów warmińskich

Łukasz Watzenrode – biskup warmiński w latach 1489–1512

Konflikt ten ostatecznie zażegnano w 1512 r., gdy ordynariuszem warmińskim był wuj Mikołaja Kopernika – **Łukasz Watzenrode**. Zawarty wtedy układ piotrkowski, zatwierdzony przez Stolicę Apostolską, obowiązywał aż do 1772 r. Według niego biskupa wybierała kapituła katedralna spośród czterech kandydatów. Od tej pory związki Warmii z Rzeczpospolitą stawały się coraz mocniejsze, a biskupi stali się dobrymi ambasadorami kultury polskiej na Warmii.

PAŃSTWO KRZYŻACKIE PO II POKOJU TORUŃSKIM

Po zawarciu II pokoju w Toruniu, w 1466 r., sytuacja państwa krzyżackiego nad Bałtykiem uległa radykalnej zmianie. Przede wszystkim z części jego ziem (Warmii, Prus Zachodnich z Elblągiem i Malborkiem, Pomorza Gdańskiego oraz ziemi chełmińskiej) zostały utworzone tzw. **Prusy Królewskie**, które na mocy traktatu toruńskiego włączono do Królestwa Polskiego. Oslabiło to znacznie nie tylko siłę militarną, ale i potencjał gospodarczy państwa krzyżackiego. Zakon nigdy więcej nie zdołał odzyskać potęgi z czasów swojej świetności z końca XIV i początku XV w.

Każdy nowo wybrany wielki mistrz musiał składać królowi polskiemu **hold lenny** z pozostałej przy Krzyżakach części Prus (tzw. **Prusy Zakonne** lub **Krzyżackie**), a wojska krzyżackie miały obowiązek uczestniczenia w wyprawach wojennych króla polskiego (tylko obronnych). Jednak wielki mistrz **Henryk von Richtenberg** odmówił królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi w 1476 r. pomocy zbrojnej w związku z prowadzo-

Państwo krzyżackie po II pokoju toruńskim

ną wojną Polski z biskupem warmińskim Tungenem, a w roku następnym oddał się w wieczystą opiekę królowi węgierskiemu Maciejowi Korwinowi. Podobnie poczynił sobie jego następca, doprowadzając do wspomnianej już wojny księżej. Dopiero klęska w tej wojnie spowodowała, że wielcy mistrzowie krzyżacy ulegli królowi polskiemu. Sytuacja zmieniła się, kiedy w 1497 r. na wielkiego mistrza krzyżackiego został wybrany energiczny i sprawny polityk

– księżę saski Fryderyk. Nowy mistrz odmówił złożenia holdu lennego królowi i zaczął szukać sprzymierzeńców wśród innych monarchów. W 1510 r. prosił na sejmie Rzeszy o pomoc dyplomatyczną przeciw Polsce i otrzymał ją.

Jednak okrojone państwo krzyżackie, pomimo wielu prób, nie mogło zreformować się na tyle, aby sprostać nowym zadaniom. Dodatkowo przeżywało problemy związane z postępującym wśród członków Zakonu procesem zeświecczenia oraz borykało się z problemami natury gospodarczej i finansowej. Próby reform, szczególnie wojskowych, administracyjnych i wewnętrznych, napotykały na silny sprzeciw.

Lud, który zamieszkiwał te ziemie, czyli Prusowie, powoli, w wyniku wojen, zanikał lub asymilował się. Nieliczni Prusowie znaleźli swoje miejsce w Zakonie, niewielu też przetrwało ten okres dziejów ziem pruskich.

OSTATNIA WOJNA Z ZAKONEM KRZYŻACKIM (1519–1521)

Krzyżacy nigdy nie pogodzili się z postanowieniami II pokoju toruńskiego. Po wyborze na wielkiego mistrza zakonu ambitnego **Albrechta von Hohenzollerna** konflikt militarny był już przesądzony. Nowy mistrz zaczął szukać wsparcia w całej Europie, wysyłając swoich dyplomatów nawet do Moskwy. Pod koniec grudnia 1519 r. zebrał 160 konnych i grupę pieszych, wspartych artylerią, i zorganizował nieoczekiwany wypad na Warmię. Najpierw zajął Braniewo, a następnie spłądował

Albrecht Hohenzollern von Brandenburg-Ansbach – ostatni wielki mistrz Zakonu przed sekularyzacją (ryc. K. Hartknoch)

W 1521 r., podczas ostatniej wojny z Zakonem, Krzyżacy bezskutecznie próbowali zdobyć mury olsztyńskiego zamku. Nie udało im się to jednak m.in. dzięki doskonałej organizacji i zapobiegliwości Mikołaja Kopernika, ówczesnego administratora komornictwa olsztyńskiego, który poświęcił się gromadzeniu dodatkowej broni i funduszy do obrony przed Krzyżakami

Dawny zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie jest dziś siedzibą Muzeum Warmii i Mazur

Traktat krakowski z 8 IV 1525 r.

Frombork. Zachowała się jedynie katedra, obroniona przez polskie oddziały. W następnym roku wojska krzyżackie zdobyły Dobre Miasto, Pieniężno i Ornetę. Krzyżacy próbowali bezskutecznie zdobyć Lidzbark Warmiński i Olsztyn. Zawarty w kwietniu 1521 r. rozejm nie przerwał okupacji czterech miast. Powróciły one pod władzę biskupów dopiero na mocy traktatu krakowskiego, zawartego 8 kwietnia 1525 r. Traktat przywracał *status quo ante bellum* (stan sprzed wojny) w odniesieniu do terytorium państwa krzyżackiego w Prusach oraz Królestwa Polskiego. Wyraźnie podkreślono w nim lenny stosunek państwa zakonnego do Królestwa Polskiego. Albrecht musiał w końcu wyrzec się wszelkich sprzecznych z traktatem roszczeń Zakonu, które w przyszłości mogłyby zagrozić ustalonemu porządkowi lub też doprowadzić do ponowienia żądań zwrotu Prus Królewskich przez Polskę.

HOŁD PRUSKI W 1525 ROKU

Po podpisaniu traktatu krakowskiego, 10 kwietnia 1525 r. na krakowskim rynku doszło do złożenia hołdu lennego przez świeckiego już księcia w Prusach, Albrechta Hohenzollerna królowi polskiemu Zygmuntovi I Staremu. Na mocy traktatu Albrecht, dotychczasowy wielki mistrz, stał się dziedzicznym księciem Prus

Hołd pruski w przedstawieniu malarskim J. Matejki

(zwanych odtąd Prusami Książęcymi), a jako wasal króla polskiego zobowiązał się do pomocy zbrojnej w wojnach toczonych przez Koronę. Książę Pruski jako lennik Polski otrzymał nowy herb z literą S, oznaczającą króla Zygmunta oraz koroną królewską umieszczoną na szyi czarnego orła, dawnego herbu krzyżackiego w Prusach. Od tej pory świecki książę w Prusach Książęcy panował jako poddany króla polskiego. Państwo krzyżackie w Prusach przestało istnieć, a rycerze zakonnicy stali się świeckimi. Jednocześnie książę Albrecht, zwolennik luteranizmu, zaczął dbać o szerzenie nowego wyznania na terytorium nowego księstwa, pierwszego księstwa luteranckiego w ówczesnej Europie.

POJĘCIA:

Sekularyzacja – zeświecczenie, polegające na przejęciu dotychczasowych dóbr kościelnych przez nowych, świeckich właścicieli oraz zrzuceniu habitów zakonnych przez dotychczasowych zakonników (duchownych).

Inkorporacja – przyłączenie, włączenie; w tym wypadku ziem państwa krzyżackiego do Królestwa Polskiego.

Herb Prus Królewskich
1446–1772

Herb Prus Książęcych
1525–1618

WARTO WIEDZIEĆ

■ Legenda mówi, że kiedy Mikołaj Kopernik przygotowywał zamek olsztyński do obrony przed Krzyżakami, bardzo dbał o higienę, by nie wywołać w mieście zarazy. Kiedy niesiono chleb dla strażników czuwających na wieży, pokrojone kromki spadły na ziemię. Wówczas Kopernik zadecydował, by chleb smarować masłem. W ten sposób można było stwierdzić, czy chleb upadł na brudną ziemię, gdyż do masła przyklejały się wszelkie zanieczyszczenia.

CHCE WIEDZIEĆ WIĘCEJ!!!

LEKTURA DLA ZAINTERESOWANYCH

- M. Biskup, *Polska a zakon krzyżacki w Prusach w początkach XVI w.*, Olsztyn 1983.
- M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1988.
- M. Bogucka, *Hold pruski*, Warszawa 1982.
- A. Szorc, *Albrecht von Hohenzollern (1490–1568). Ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego i pierwszy książę świecki Prus*, w: *Przeszłość i teraźniejszość Zakonu Niemieckiego*, red. W. Jedliński, Malbork 1995.
- A. Szorc, *Dominium Warmińskie 1243–1772: przywilej i prawo chelmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990.

7. Gospodarka w państwie krzyżackim

Przypomnij sobie:

1. Na czym polegała lokacja miast i wsi w średniowiecznej Europie?
2. Czym charakteryzowała się gospodarka średniowiecznych państw feudalnych?
3. Jaka była struktura społeczna w miastach?

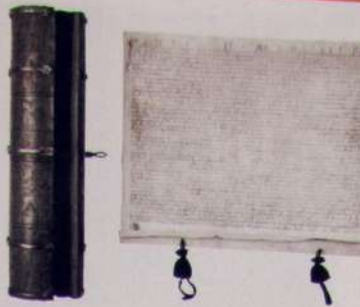

W 1237 r. Krzyżacy założyli Elbląg. Dokument lokacyjny na prawie lubeckim miasto otrzymało w 1246 r. od wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Heinricha von Hohenlohe. W 1337 r. spisano nowy dokument lokacyjny Elbląga na prawie chełmińskim (ryc. K. Henneberg, XVI w.)

MIASTA I MIESZCZANIE

Miasta w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach powstawały najszybciej tam, gdzie Krzyżacy najwcześniej się osiedlili oraz rozpoczęli lokację, czyli w ziemi chełmińskiej. W Prusach właściwych akcja ta rozpoczęła się pod koniec XIII i na początku XIV w. Lokowano nie tylko miasta, ale również wsie. Lokacja odbywała się według różnych wzorów. Od miast, gdzie zastosowano ją po raz pierwszy, pochodzą

nazwy własne, np. **prawo chełmińskie** (od Chełmna k. Torunia) – najczęściej stosowane przez zakon krzyżacki, **prawo lubeckie** (od Lubeki w północnych Niemczech, leżącej nad morzem, gdzie duża część mieszczan trudniła się handlem morskim i rzemiosłami związanymi z morzem, np. bednarze, szkutnicy, cieśle itp.) – szczególnie chętnie nadawane miastom nadmorskim, **prawo polskie** oraz **magdeburgskie** (inaczej zwane niemieckim właściwym).

Przywilej chełmiński z 1 X 1251 r., tak jak i inne założycielskie akty prawne, regulował wszystkie sfery życia społeczno-gospodarczego i politycznego miasta

Inicjatywa lokacyjna należała do zakonu krzyżackiego, jako władarza feudalnego. Na tereny wyludnionych Prus, po powstaniach przeciwko Krzyżakom, zaczęli napływać coraz chętniej osadnicy z Niemiec oraz z innych krajów Europy Zachodniej. Do połowy XIV w. Zakon założył 93 miasta oraz około półtora tysiąca wsi. W pierwszej **akcji osadniczej**, trwającej do początku XIV w., założono m.in. Frombork, Kwidzyn, Elbląg, Braniewo i Malbork. Osadnictwo postępowało w kierunkach zgodnych z podbojem Prus – najpierw od strony Wisły i zachodnich Prus w kierunku wschodnim – w głąb ziemi pruskiej, a także od północy w kierunku południowym. Widać w tym działaniu pewien schemat i porządek wynikający ze względów geograficznych.

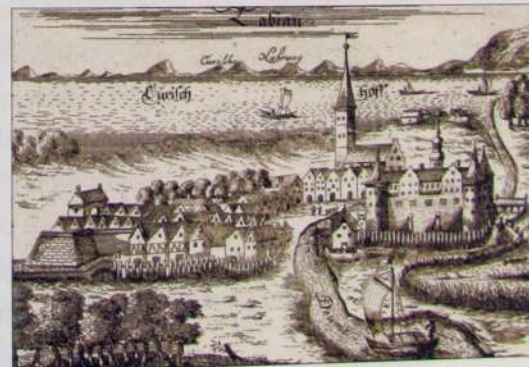
Kolejna akcja osadnicza rozpoczęła się po 1310 r. Objęła ona tereny między Wisłą, Łyną i Drwęcą. Lokacje miały

POJĘCIA:

Lokacja – nadanie praw ośrodkowi, w którym istniało już osadnictwo, gwarantujące duży stopień samodzielności nowemu ośrodkowi oraz istnienie samorządu, np. rady miejskiej złożonej z burmistrza i rajców miejskich. Przeprowadzano również lokacje na tzw. surowym korzeniu, zakładano miasto w miejscu, w którym wcześniej nie było osadnictwa przedlokacyjnego.

Akcje osadnicze – zwane też lokacyjnymi, polegały na lokowaniu kilku lub kilkunastu miejscowości w krótkim czasie i na podobnych zasadach (prawach).

W pierwszym etapie kolonizacji ziem pruskich założone zostały m.in. osady w północnej części państwa krzyżackiego, np. w Polessku (niem. Labiau, pl. Labiawa) i Nieman (niem. Ragnit, pl. Ragneta). Poniżej ryciny K. Hennberga z XVI w.

Kętrzyn został założony w 1357 r.
(ryc. K. Hartknoch)

Panorama Dobrego Miasta lokowanego
w 1329 r. (ryc. J. Dewitz)

Wybrane lokacje miast na prawie chełmińskim od XIII do XVI w.

Nazwa miasta	Rok lokacji
Malbork	1276
Dzierzgoń	1288
Pasłęk	1297
Itawa	1305
Lidzbark Warmiński	1308
Orneta	1312
Pieniężno	1312
Morąg	1327
Ostróda	1327–1330
Dobre Miasto	1329
Reszel	1337
Olsztyn	1353
Kętrzyn	1357
Olsztynek	1359
Mrażowo	1404–1407
Węgorzewo	1571
Giżycko	1573

Źródło: M. Golembiowski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim, Księga Pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, pod red. Z. Zdrójkowskiego, Toruń 1990, t. 1, s. 229–333.

miejsce przede wszystkim na ziemi lubawskiej oraz biskupiej Warmii. Założono wtedy takie miasta jak: Bartoszyce, Lubawa, Morąg, Ostróda, Działdowo, Pieniężno, Dobre Miasto, Jeziorany i Welawa. Następną dużą akcją osadniczą rozpoczęła się w II połowie XIV w., skolonizowano wtedy tereny w rejonie Kętrzyna. Powstał wówczas również Olsztyn (1353 r.). Pod koniec XIV i na początku XV w. lokowano miejscowości w rejonie Mrągowa, Biskupca oraz Pasymia. Najpóźniej skolonizowano Prusy południowe, w tym pruską Galindię, objęte później, bo dopiero w XV w., tzw. **osadnictwem mazurskim** (na tereny te przybywali osadnicy z Mazowsza, szukając na nowych ziemiach lepszych warunków życia). Ostatnią z większych akcji osadniczych w średniowiecznych Prusach miała miejsce w latach 70. i 80. XV stulecia.

W XIV w. zaczęło rozwijać się życie miejskie. Mieszczanie, podobnie jak w innych państwach Europy, trudnili się rzemiosłem oraz handlem. Bogaci kupcy stawali się najbogatszą warstwą ludności miejskiej, tworząc tzw. **patrycjat**. Rzemieślnicy należeli do grupy **pospólstwa**. Reszta ludności miejskiej, w przeważającej mierze, tworzyła **plebs**, najuboższą warstwę mieszczańską. Licznie powstawały rzemieślnicze **cechy** i kupieckie **gildie**. Cechy tkaczy, młynarzy, piwowarów, szewców, nożowników, iglarzy, piekarzy, rzeźników

Od lewej: Widok Mottawy od Targu Rybiego w kierunku południowym (B.F. Leizel, miedzioryt, ok. 1780); grosz elbląski z 1535 r.

i łazebników przeważały w krajobrazie miejskich korporacji cechowych.

W omawianym okresie nastąpił szybki **rozwój handlu**. Bardzo popularny stał się szlak wiślany oraz kontakty handlowe z Mazowszem, Rusią, państwami skandynawskimi i Zachodem Europy (szczególnie Flandrią i Anglią). Dzięki rozwojowi gospodarczemu miasta coraz częściej dążyły do pełnej samodzielności. Widać to szczególnie w tzw. wielkich miastach, należących do związku miast hanzeatyckich, jak: Toruń, Chełmno, Elbląg, Braniewo, Gdańsk, a na północy, w założonym w 1255 r. Królewcu.

DOCHODY PAŃSTWA KRZYŻACKIEGO

Wraz z powstawaniem kolejnych miast w Prusach zaczęła rozwijać się też gospodarka, w tym handel. Ludność musiała wypełniać nałożone na nią powinności, wynikające z przywilejów nadawczych i lokacyjnych.

Poddani byli zobowiązani zakonowi krzyżackiemu, jako feudalnej władzy zwierzchniej, opłacać czynsz z zajmowanych gospodarstw, składać różnego rodzaju **daniny** (np. **plużną**), czy **stróże** w rejonach nadgranicznych. Obowiązywały również powinności odrobkowe, np. **szarwark** oraz **dziesięcina**, składana w dobrach biskupich. Dochody płyną-

POJĘCIA:

Danina plużna – podatek pobierany od poddanego z arealu uprawianego pola.

Stróże – podatek przeznaczony na zorganizowanie stałej ochrony dóbr, czasami nazywany wartowym.

Szarwark – obowiązek dostarczania osób i zaprzęgów zwierzęcych do określonych robót w dobrach pana feudalnego (świeckiego lub kościelnego) przez ludność poddaną. Najczęściej wykorzystywany podczas robót naprawczych i modernizacyjnych, takich jak budowa dróg, mostów, fos, murów obronnych itp. W miarę rozwoju stosunków społeczno-gospodarczych szarwark stał się jednym z podatków, płaconych w pieniądzu.

Dziesięcina – danina uiszczana przez poddanych na rzecz kościoła w naturze. Polegała na oddawaniu na rzecz najbliższego kościoła lub klasztoru dziesiątej części zbiorów z pola oraz wyhodowanego co dziesiątego zwierzęcia.

Rycerze krzyżaccy werbowali na statki transportujące ich towary nie tylko marynarzy, lecz również zbrojne załogi okrętów kaperskich i korsarzy (rys. A. Klein)

Zaplecze gospodarcze zamków było tak zorganizowane, by niezależnie od działań handlowych zapewnić samowystarczalność w zakresie produkcji broni, żywności i wszelkich usług. Były więc na zamku kuszarnie, zbrojownie, kuźnie, w okolicznych folwarkach prowadzono hodowlę koni, bydła i trzody chlewnej, zajmowano się rybołówstwem i przetwórstwem (rys. A. Klein)

ce z handlu oraz z podatków i danin wzbogacały skarb państwa krzyżackiego, które mogło dzięki temu przeznaczać duże sumy pieniędzy na uzbrojenie rycerzy oraz opłacenie wojsk obcych (zaciężnych) w przypadku przewidywanej lub toczącej się już wojny.

Gospodarka krzyżacka jest czasami określana mianem gospodarki zbożowej. Nastąpił intensywny, jak na tamte czasy, rozwój liczby folwarków, przez co również wzrosła ilość hodowanych zwierząt i produkowanego zboża. Nadwyżki zboża, za pośrednictwem swoich przedstawicieli handlowych, Krzyżacy sprzedawali w innych krajach Europy. Eksportowali nie tylko pszenicę i żyto (główne uprawiane zboża), ale również: owce, konie, mąkę i inne produkty pochodzenia hodowlanego, bądź też pozyskiwane z naturalnych zasobów leśnych i wodnych.

GOSPODARCZA ROLA ZAMKÓW KRZYŻACKICH

Zamki krzyżackie, a szczególnie przedzamcza i folwarki przyzamkowe, spełniały bardzo istotne funkcje gospodarcze. Były to swoiste ośrodki produkcyjne (rzemiosło), przetwórcze (młyny) i magazynowe zarazem. Folwark spełniał przede wszystkim funkcje hodowlane. Cała jego struktura gospodarcza miała za zadania: zabezpieczenie potrzeb załogi zamkowej i ewentualnych wojsk zewnętrznych tam przebywających, gromadzenie zapasów żywności (np. w celu wyrównania strat z klęski nieurodzaju) i sprzedaż jej nadwyżek na wypadek wojny lub w celu zakupu innych produktów, np. wszelkiego rodzaju uzbrojenia. Zgromadzone pieniądze Krzyżacy przeznaczali m.in. na budowę, rozbudowę i ewentualne remonty zamków. Wykorzystywali je także na import przypraw korzennych, soli, płótna, ryb morskich i win zachodnioeuropejskich.

8. Kultura średniowieczna na ziemiach pruskich

Przypomnij sobie:

1. W czym przejawiała się kultura średniowiecznej Europy?
2. Jak było zorganizowane szkolnictwo?
3. Co charakteryzowało średniowieczne zakony – franciszkanów i dominikanów?

Braniewo było nie tylko ważnym ośrodkiem gospodarczym. Przybyli tu jezuita tworzyli placówki oświatowe: gimnazjum (1565 r.), konwikt szlachecki (1565 r.), seminarium duchowne (1567 r.), nowicjat (1569 r.), Seminarium Papieskie (1578 r.), bursę dla ubogich studentów (1582 r.). Na rycinie K. Hartknocha z XVI w. widać najważniejsze obiekty w mieście: ratusz, kościół parafialny i kolegium jezuickie

SZKOLNICTWO

Szkolnictwo w Prusach, podobnie zresztą jak w innych państwach średniowiecznych, było wielostopniowe. Dzielilo się na szkoły niższe i wyższe. Najniższego szczebla były szkoły **parafialne**, które, jak sama nazwa wskazuje, istniały przy parafiach, najczęściej w bardziej rozwiniętych miastach, np. Braniewie, Dobrym Mieście, Lidzbarku Warmińskim czy Elblągu. Funkcjonowały też **szkoły katedralne, kolegiackie i przy-**

klasztorne, odpowiedniki dzisiejszych szkół średnich. Ich nazwy pochodzą od lokalizacji. Były także w państwie krzyżackim w Prusach (np. w Elblągu i Braniewie) **szkoły prywatne**, na ogół o charakterze świeckim. Zakładano je u schyłku średniowiecza, jednak nie odegrały istotnej roli w kształceniu, gdyż były zbyt kosztowne nawet dla wielu przedstawicieli najzamożniejszej części społeczeństwa.

Nauczycielami w szkołach byli najczęściej duchowni, rzadziej świeccy. Często łączyli oni swoje obowiązki w szkołach z pracą w kancelariach, jako notariusze oraz pisarze, byli też organistami w pobliskich kościołach parafialnych. W szkołach przyklasztornych uczyli zakonnicy z danego klasztoru. W Elblągu nauczycielami byli przede wszystkim **dominianie**, w Braniewie, Welawie i Barczewie – **franciszkanie**. **Augustianie** prowadzili szkołę w Reszlu, a **antonicy** we Fromborku. Istniały również szkoły żeńskie, np. w Elblągu dziewczęta pobierały nauki u **brygidek**.

Nauczanie odbywało się w **języku łacińskim**. W zależności od rodzaju szkoły oraz jej szczebla stosowano różne metody nauczania, od prawie bezmyślnego zapamiętywania w szkołach parafialnych do wykładów oraz dyskusji na określone tematy w szkołach katedralnych i klasztornych.

Nie powiodła się próba założenia uniwersytetu krzyżackiego w Chełmnie (1386 r.) ani w Elblągu. Dla nielicznych za-

POJĘCIA:

Augustianie – kanonicy regularni, zakon powstały w XI w., przestrzegający reguły klasztornej opartej na tej, którą stworzył św. Augustyn z Hippony. Augustianie powstał przede wszystkim jako kościelny ruch reformatorski, wzywający do naprawy życia duchownego i podporządkowania się przez duchownych ścisłym zasadom (regulom). Wzywali świecki do wspólnego życia w regule zakonnej. Zgodnie z nią tworzyli konwenty, składające się najczęściej z dwunastu kanoników i przeora. Najbardziej znanym augustinianinem był Marcin Luter.

Antonicy (wł. Antonianie) – zakon szpitalny założony w końcu XI w. przez francuskiego rycerza Gastona de Valloire w podzięce za wyleczenie jego syna z ergotyizmu (zwanego ogniem św. Antoniego). Do Polski sprowadził ich biskup wrocławski Henryk z Wierzbna. Zakonnicy prowadzili szpital w Brzegu. W latach 1507–1519 przebywali w kaplicy szpitalnej św. Anny we Fromborku.

Brygidki – zakon żeński założony najprawdopodobniej przez św. Brygidę na początku VI w. w Irlandii. Przyczynił się do znacznego rozwoju chrześcijaństwa wśród miejscowej ludności, w wiekach następnych również kontynentalnej części Europy, np. we Francji.

qd declinabitur sic factō hec spectet
 Gtō huius spectet Dto huius spectet
 et. Actō hanc spectem Gtō o spectet
 Ablctō ab hac specte. **E**ptō Gtō he
 spēs Gtō hanc spectem Dto huius
 spectet. Actō has spēs Gtō o spēs
 Ablctō ab huius spectibus.
Determinales habz: duas: quas
 a. et. s. Quoc terminaciones: Tres
 Duas. a. as. es. Da. exēplū. a. ut po
 eta. as. ut eneas. es. ut enchiridion. Que
 est agnitō prime declinatōnis. Dec
 est cuius gtiūs 4 dētūs singulares et
 ntūs et utūs plurales in ac dipton
 gon declinant: Actūs in am correp
 tam: Actūs similis est nominatiō:
 Ablctūs in: a. pdi. im: Geniti
 uis pluralis in acm. **o**reptā Da
 ctūs et ablatiūs in: a. pdi. im:
 Accusatiūs in as. productam:

Ars minor Aeliusza Donata
 – pierwszy podręcznik wydrukowany
 w Gdańsku w 1498 r. przeznaczony dla
 uczniów szkół parafialnych

POJĘCIA:

Konwent – dwunastoosobowy zespół rycerzy i duchownych, np. krzyżackich, którzy według statutów zakonnych mieli prawo głosowania na zebraniach.

Miniatura z Kodeksu Manesse, najważniejszego zbioru średniowiecznej poezji niemieckiej z XIV w., przedstawiająca turniej rycerski

Zeświecczenie członków Zakonu było widoczne w stroju i obyczajach (rys. A. Klein)

możnych otworem stały uniwersytety zagraniczne. O wyborze uczelni decydowało przede wszystkim pochodzenie społeczne, związane z zamożnością rodziców lub opiekunów kandydata na studia. Na decyzję i wybór miejsca studiów wpływały również wcześniejsze kontakty, chociażby gospodarze z innymi miastami w Europie Zachodniej, poziom i charakter naukowy uczelni, życzenie osób, które miały płacić za studia, a także odległość od miejsca zamieszkania. Nie bez znaczenia była także moda na daną uczelnię. Zawsze jednak studia otwierały ścieżkę kariery ich absolwentom.

IDEAŁ RYCERZA KRZYŻACKIEGO

Kultura rycerstwa krzyżackiego nie odbiegała zanadto od kultury rycerstwa zachodnioeuropejskiego. Nie byli to jednak zwykli rycerze. Warunki istnienia państwa krzyżackiego nad Bałtykiem nie ułatwiały im życia, zmuszając niejednokrotnie do prowadzenia w krótkim czasie wielu wojen oraz do większego wysiłku umysłowego i fizycznego. Doprowadziło to do tego, że jeszcze w XIII w. rycerze niechętnie podejmowali trudy służby w zakonie krzyżackim, szczególnie w jego gałęzi inflanckiej. Ci, którzy przybywali do Prus, liczyli na szybką karierę i awans społeczny oraz wzbogacenie się kosztem ludności poddanej.

Chociaż Krzyżacy, podobnie jak i inni zakonnicy, wraz z przywdzianiem habitów składali również śluby zakonne, nie zawsze jednak ich postępowanie było zgodne z zapisami w statutach zakonnych. Było to szczególnie widoczne na początku XVI w., gdy w ich szeregach wkradało się zeświecczenie.

JĘZYK

Językiem urzędowym w państwie krzyżackim była odmiana języka niemieckiego, zwana wysoko-średnio-niemieckim, natomiast języka łacińskiego używano w kontaktach dyplomatycznych. Do dziś możemy go odczytywać z kart kronik krzyżackich, korespondencji oraz wszelkich dokumentów i rachunków, które były sporządzane w kancelariach urzędników krzyżackich.

ARCHITEKTURA SAKRALNA I ŚWIECKA

Architekturę krzyżacką w Prusach reprezentują budowle, które powstały od końca XIII do XVI w. Są one głównie w **stylu gotyckim**, z kilkoma przykładami w stylu późnoromańskim. Krzyżacy, wznosząc budowle, wykorzystywali istniejące już umocnienia kamienne lub drewniane (np. dwory lub grody obronne). Rozbudowywali je lub w ich miejscu stawiali nowe, bardziej okazałe budowle kamienne, a w późniejszym okresie kamienno-ceglane i ceglane. Obronne grody krzyżackie powstawały według podobnych założeń, jakie stosowali Prusowie. Do ich budowy używano materiałów dostępnych w niedużej odległości od wznoszonej budowli, takich jak drewno z pobliskich lasów czy kamienie. Krzyżacy w swoich budowlach wykorzystywali różnorodne elementy architektoniczne, które nawiązywały przede wszystkim do wzorów zachodnioeuropejskich.

Budowle świeckie charakterystyczne dla miast to: ratusze, mury obronne, spichlerze, kamienice mieszczańskie i zamki, w których rezydowali przede wszystkim komturowie krzyżacy ze swoimi konwentami lub urzędnicy niższego szczebla, tacy jak wójtowie i prokuratorzy. Natomiast **budowle sakralne** to kościoły, w tym katedry i klasztory, pozostające pod patronatem krzyżackim, jednak często wznoszone z inicjatywy biskupiej. Do najstarszych i jednocześnie najbardziej okazałych zabytków sakralnych należą kościoły: w Chełmnie (kościół pw.

Ratusz w Ornece (poł. XIV w.)

Kościół w Chełmnie pw. NMP (przełom XIII/XIV w.)

Dobre Miasto – mury obronne i Baszta Bociania (XIV w.)

Kościół w Elblągu pw. NMP (XIII w.)

POJĘCIA :

Gdanisko (niem. *dan-sker, danzker*) – element architektury średniowiecznych zamków, zwłaszcza krzyżackich zamków warownych, mający formę wykusa lub baszty usytuowanej poza linią murów obronnych i połączonej z zamkiem krytym gankiem (galerią) wspartym na arkadach. Gdanisko pełniło funkcję wieży ustępowej

Zamek biskupi w Lidzbarku Warmińskim

Zamek krzyżacki w Gniewie

Najświętszej Marii Panny), w Chełmży niedaleko Torunia (katedra pw. Świętej Trójcy) oraz w Gdańsku (Kościół Mariacki) i w Elblągu (kościół pw. Najświętszej Marii Panny).

Zamek krzyżacki był budowlą złożoną z dwóch podstawowych części: zamku głównego (zbudowanego na planie czworoboku foremego) oraz o wiele większego, lecz gorzej obwarowanego, przedzamcza. **Zamek główny** składał się z powarowanego, przedzamcza. **Zamek główny** składał się z pomieszczeń mieszkalnych zakonników, rycerzy i księży oraz kaplicy zamkowej, dormitorium (sypialni), refektarza (jadalni) i sal posiedzeń konwentu. Były tam również pomieszczenia dla gości, piwnice z zapasami żywności i napitków (piwa, win i miódów pitnych) oraz arsenały ze zbrojami i z bronią (kuszami, strzałami i nieliczną wówczas bronią palną, taką jak hakownice). **Przedzamcze** (w kształcie wydłużonego wieloboku) spełniało rolę gospodarczą. Mieściły się tam największe spichrze zbożowe, kuźnie, snycernie (warsztaty, w których najczęściej wyrabiano kusze) i inne warsztaty rzemieślnicze oraz stajnie. W pobliżu kompleksu zamkowego znajdował się często folwark przyzamkowy, w którym hodowano zwierzęta: bydło, konie, owce i świnie, czasami też gęsi i rzadko kury.

Do najbardziej okazałych zabytków architektury i sztuki gotyckiej należały w państwie krzyżackim **kompleksy tzw. starych miast** (np. w Toruniu, Gdańsku, Elblągu i Braniewie) oraz **zamki krzyżackie**. Te ostatnie spotykamy zarówno przy miastach, jak i poza nimi. Do najbardziej okazałych budowli obronnych zakonu krzyżackiego w Prusach należały (zachowane w całości lub części) zamki: w Malborku, Radzynie, Kę-

Zamek krzyżacki w Rynie